

مفاهیم ملی و مذهبی سازنده مکتب تربیتی زورخانه^۱

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۲/۲۰، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۲/۲۵)

اصغر منتظرالقائم^۲

پروین حقی^۳

چکیده

زورخانه از نظر لغوی به معنای مکان زورآزمایی است. اما در بعد معنوی آن، مکتبی تربیتی برای آموزش ویژگی‌های والای اخلاقی و تربیت معنوی برای پیروان خود است. در این ورزش تنها تقویت و سلامت جسم مطرح نبوده بلکه سلامت روح و روان و تربیت مذهبی و اخلاقی و آراستگی به شعائر مذهبی و سختکوشی عرفانی نیز مورد توجه ویژه قرار گرفته است. هدف اصلی در این پژوهش مطالعه و تفسیر آموزه‌های والای مذهبی و ملی در زورخانه است. فرض ما بر این است که نقش پررنگ نمادها و شعایر و آموزه‌های دینی و اخلاقی، از زورخانه، مکانی تربیتی و الگویی برای جوانمردی، صیقل خوردگی بیرونی و درونی و بزرگواری‌های اخلاقی ساخته است. این مقاله رابطه موجود بین باورهای ملی و مذهبی در زورخانه و آموزه‌ها و مفاهیم و نمادهایی که زورخانه را به یک مکتب تربیتی اخلاقی مبدل را بررسی نموده است. این پژوهش به شیوه توصیفی - تحلیلی و بر پایه مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی بر اساس مدل انسان‌شناسی نمادین و تفسیری کلیفورد گیرتز انجام شده و آنچه حاصل گردیده است، بازشناسی مؤلفه‌ها و مفاهیم والای ملی و مذهبی در ورزش باستانی و زورخانه‌ای بوده که در کنار یکدیگر در آداب و مناسک زورخانه نقش داشته است و ورزش باستانی را به جزئی جدایی‌ناپذیر از هویت فرهنگی و ملی ما تبدیل نموده و از آن یک مکتب والای اخلاقی و تربیتی ساخته است.

کلیدواژه‌ها: زورخانه، مذهب، مکتب تربیتی، ملیت، هویت

۱. این مقاله برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد نویسنده است.

۲. دکترای تاریخ اسلام، استاد تمام و عضو هیئت علمی گروه تاریخ دانشگاه اصفهان رایانامه:

montazer5337@yahoo.com

parvinhaqqi@gmail.com

۳. کارشناسی ارشد تاریخ تشیع دانشگاه اصفهان (نویسنده مسئول). رایانامه:

مقدمه

آمادگی رزمی و دفاعی به منظور حفاظت از زندگی خانوادگی و قومی و حفظ استقلال کشور در مقابل دشمنان از کهن‌ترین روزگاران در سرزمین ایران از اهمیت بسزایی برخوردار بوده است. بدین منظور از دوران باستان تربیت جسمانی و روحانی و انجام تمرین‌های ورزشی همچون کشتی و آموزش‌های پهلوانی در تعالیم و آموزه‌های اخلاقی و دینی مردم ایران جایگاه ویژه‌ای داشته است؛ خصیصه‌هایی همچون راستی، درستی، گذشت، فداکاری و ازجان‌گذشتگی، شجاعت، دلاوری، فروتنی، حس مبارزه‌جویی با بدی، ظلمت و نیروهای اهریمنی و بیگانه‌ستیزی از ویژگی‌های مورد توجه پهلوانان باستانی ایرانی بوده است. قهرمانان باستانی ایران همچون رستم و آرش کمانگیر مظهر مبارزه با نیروهای اهریمنی، تاریکی و نماد بیگانه‌ستیزی بودند. لذا در تاریخ جاودان ماندند و به عنوان سرمایه اجتماعی ملت ایران درآمدند. زورخانه یکی از اماکن ورزشی برای تربیت پهلوانانی با ویژگی‌های پیشگفته است. ورزشکاران در این مکان در کنار تقویت جسم، ایمان خود را نیز تقویت می‌کنند. از این‌رو افرادی باایمان، باگذشت، جوانمرد و بااخلاق در زورخانه پرورش می‌یابند و با مورد توجه قرار دادن دستورات الهی و الگو قرار دادن پیشوایان دین و قهرمانان ملی، ورزش زورخانه‌ای را به فرهنگی متعالی و مذهبی تبدیل می‌کنند.

پیشینه پژوهش

درخصوص موضوع زورخانه و ورزش‌های زورخانه‌ای، گذشته از مقالاتی که به سیر تاریخ زورخانه در ایران پرداخته‌اند، به دلیل تنوع و گستردگی ارکان و عناصر زورخانه، مقالات و پژوهش‌های متعددی درباره معماری، موسیقی، اشعار زورخانه، پوشش ورزشکاران زورخانه و فواید عملیات ورزش‌های زورخانه‌ای انجام شده است. درخصوص مفاهیم مذهبی در این ورزش، علی‌اکبر جعفری و نعیمه قاسمی (۱۳۹۲) در مقاله خود به جایگاه زورخانه در ترویج مذهب تشیع پرداخته‌اند و به بحث آموزه‌های ملی زورخانه و ارتباط آن با آموزه‌ها و مناسک مذهبی وارد نشده‌اند. البته پژوهش‌هایی هم بوده‌اند که با برقراری ارتباط بین آیین زورخانه با آیین مهرپرستی در دوره حکومت

مفاهیم ملی و مذهبی سازنده مکتب تربیتی زورخانه ❖ ۷۳

اشکانی سعی در بازسازی این ورزش و در نتیجه برقراری نوعی ارتباط بین مکتب امروز زورخانه با مکتب دیروز آیین مهرپرستی داشته‌اند، اما آنچه در این تحلیل و بررسی‌ها انجام شده، فرضیه‌پردازی صرفاً بر اساس برخی مشاهدات و نتیجه‌گیری بر اساس برداشت‌های شخصی است با توجه به مطالعاتی که براساس این پژوهش صورت گرفته صرفاً می‌توان به برخی شباهت‌ها بین زورخانه و معابد مهرپرستی اشاره کرد، در صورتی که در کنار این شباهت‌ها تفاوت‌های بارزی نیز بین این دو جایگاه وجود دارد (ر.ک: ورمازن، ۱۳۷۲؛ الهی، ۱۳۷۳). از طرفی به دلیل نبود مستندات و شواهد تاریخی، ارتباط بین این دو جایگاه همچنان محل تأمل است و صرفاً با تکیه بر برخی شباهت‌ها و برداشت‌های شخصی نمی‌توان بر خاستگاه مهری زورخانه مهر تأیید زد. قاسمی گل‌افشانی (۱۳۹۵) نیز در پژوهش خود با شرح آداب و رسوم رایج زورخانه، تلاش کرده است آموزه‌های دینی این ورزش را بازشناسد که کار او صرفاً شرح و توصیف بوده و تحلیلی از آنچه که بیان کرده به دست نداده است. پرداختن به موضوع کارکردهای تربیتی زورخانه را می‌توان در مقاله *راضیه یاسینی* (۱۳۹۴) مشاهده کرد، اما در این پژوهش نیز ارتباط و پیوستگی آموزه‌های ملی و مذهبی در زورخانه مورد توجه قرار نگرفته و تنها کارکردهای تربیتی زورخانه از جنبه مذهبی مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته است؛ به عبارت دیگر، هر چند برخی آموزه‌های معنوی و تربیتی در این ورزش را شرح داده، در آنها اشاره‌ای به پیشینه و ارتباط آنها با هویت ملی ایرانیان نکرده است.

مدل پژوهش نظری مقاله؛ مدل انسان‌شناسی نمادین و تفسیری

انسان‌شناسی دینی بر عمل دینی و مناسک توجه دارد، زیرا اعمال دینی و شریعت بخش عملی دین است و بر شعائر و آداب عملی تأکید دارد. لذا انسان‌شناس در پی معناشناسی و نمادشناسی خواهد بود. معناشناسی و نمادشناسی دینی آشکارا در پی یافتن معانی اجتماعی عمل دینی و نه هستی‌شناسی و جهان‌بینی و فلسفه دین است. انسان‌شناسی نمادین و تفسیری، گرایشی در انسان‌شناسی دینی است که از اواخر دهه ۶۰ میلادی در درون انسان‌شناسی فرهنگی آمریکایی به وجود آمد و بر این باور حرکت

۷۴ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

می‌کند که فرهنگ، مجموعه‌ای از معانی است که از خلال نمادها و نشانه‌ها درک و تفسیر می‌شود، لذا برای درک آن ابتدا باید به سراغ تحلیل این نمادها رفت. انسان‌شناسی نمادین دنباله‌ای از انسان‌شناسی دینی است. بدین معنا که در این گرایش، دین یکی از نظام‌های معنایی است که در هر فرهنگی از اهمیت فوق‌العاده برخوردار است. انسان‌شناسی نمادین بیشتر فرایندهای دینی، بویژه مناسک و شعایر را در نظر دارد.

مدل مردم‌شناسی نمادین که در اینجا تشریح می‌شود، مبتنی بر این فرض است که فعالیت‌های بسیاری از گروه‌ها می‌تواند به عنوان پیامی نمادین درباره ساختار اجتماعی تفسیر شود و ماهیت اساسی فرهنگ جامعه پژوهش گردد. نظریه‌ها و مدل‌های نمادین و تفسیری، برای انسان‌شناسی به طور کلی و بر روی فرهنگ و مطالعات مربوط به ورزش به طور خاص، اهمیت فراوانی دارند. نظریه‌پرداز تفسیری به دنبال آن نیست که حتماً با مدل‌های کمی و کیفی مسائل فرهنگی را بررسی کند. بیشتر مدل‌های تفسیری به راحتی نظریه‌های قابل آزمایش را ایجاد نمی‌کنند، ولی اغلب به دیدهای مهمی در مورد فرهنگ و ساختار اجتماعی دست خواهند یافت و به پرسش‌های مهمی در پژوهش‌ها پاسخ می‌دهند که برای مطالعات بعدی آینده اهمیت دارد و اطلاعاتی را تولید می‌کنند که دارای ارزش قابل پیش‌بینی هستند. مبحث انسان‌شناسی نمادین آن است که شبکه‌های معنایی چگونه از خلال نمادها شکل می‌گیرند و چگونه با یکدیگر ارتباط برقرار می‌کنند و چه فرآیندهایی را برای درک محیط و جهان بیرون برای فرد و گروه ایجاد می‌نمایند. انسان‌شناسی نمادین معتقد است که نمادها به‌تنهایی دارای معانی مستقلی هستند که به همین صورت تأثیرگذارند و در زمان قرارگرفتن در مجموعه‌های ساختاری بزرگ‌تر نیز شکل منفعل ندارند، بلکه در آن مجموعه‌ها نیز اثرگذارند. در انسان‌شناسی نمادین زبان یکی از نظام‌های نمادین مورد استفاده است و در کنار آن تمامی حرکات کالبدی، تمامی نشانه‌ها و ترکیب‌های بی‌پایان نمادین می‌توانند دستمایه پژوهش باشند. (فکوهی، ۱۳۹۳: ۲۵۷)

کلیفورد^۱ گیرتز (۱۹۷۲) انسان‌شناس آمریکایی معتقد است فرهنگ از خلال نمادهای خود، جهان را در ذهن انسان‌ها معنی‌دار می‌کند و آنها را قادر به شناخت و

---

1. Clifford Geertz

درک آن می‌سازد. گیرتنز معتقد است، «فرهنگ مردم یک کلیت از متن است که مردم‌شناسان تمام تلاش خود را می‌کنند تا فراتر از نگاه گروهی که خود به آن متعلق‌اند آن را تفسیر نمایند. از دیدگاه وی، انسان‌شناس نباید در پی اثبات نظریات خود باشد، چون اصولاً چیزی برای اثبات کردن وجود ندارد (فکوهی، ۱۳۹۳: ۲۵۶). گیرتنز معتقد است، انسان‌شناس بهتر است به جای آنکه از خلال تقلیل‌گرایی و تعمیم‌دهی خودسرانه به نتیجه‌گیری نادرست دست یابد، خود را به درک جزئی از پهنه کوچک و قابل دسترسی محدود کند و کار خود را نه یک پژوهش کامل، بلکه تنها بخشی کوچک از مجموعه‌ای بزرگ به شمار آورد که به تدریج شکل خواهد گرفت (همان، ۲۵۷). گیرتنز در پژوهش خود در جاوه در دهه ۵۰ میلادی به این نتیجه دست یافت که در هر شخصی، یک دنیای درونی و یک دنیای بیرونی از رفتارهای شکل‌یافته حضور دارد. به عقیده وی این واژه‌ها از سنت عرفان اسلامی گرفته شده و در محل، تغییر شکل داده است. این دو واژه از یک سو به حوزه حس شده تجربه انسانی اشاره دارند و از سوی دیگر به حوزه مشاهده رفتار انسانی. واژه برون به اعمال بیرونی و حرکات و گفتارها و باطن و واژه درون به زندگی عاطفی انسان به طور کلی اشاره دارد. گیرتنز عقیده دارد، برای دستیابی به خلوص و صیقل دادن درون باید از سختکوشی دینی که آشکارا عرفانی است، استفاده کرد. در حوزه برون باید از طریق ادب به خلوص رسید. انسان از طریق مکاشفه در زندگی عاطفی خود تلطیف ایجاد می‌کند تا به نوعی از زمزمه روحی پیوسته دست یابد و از طریق ادب از زندگی خود در برابر اختلال‌های بیرونی محافظت می‌کند و در همان حال رفتار بیرونی خود را به صورتی تنظیم می‌نماید که دیگران آن را مجموعه‌ای دلنشین، بی‌آزار، قابل پیش‌بینی و خالی از حرکاتی بینند که از اداه‌ها و اشکال جا افتاده از گفتمان باشد. وی بر صیقل‌خوردگی بر درون و بر بیرون تأکید دارد. (همان، ۲۵۸)

استفاده از مدل مردم‌شناسی نمادین در تحلیل ورزش زورخانه، امکانات بسیاری را فراهم می‌سازد. پرسش‌هایی را در مورد سازمان‌ها و طبقات اجتماعی، رفتارهای سیاسی، دینی و فرهنگی و شاخص‌های ملیتی برمی‌انگیزاند، چرا که همگی این جنبه‌های فرهنگی، به طور درونی و بیرونی در فعالیت‌های ورزش زورخانه وجود

۷۶ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

دارند. هدف این مقاله تحلیل پیام‌های نمادین و تفسیر آنها در ورزش زورخانه است و اینکه آنها چگونه مورد استفاده قرار می‌گیرند؟ و در سیستم و کارکرد عناصر نمادین زورخانه چه تفسیری را به ما منتقل می‌کنند؟

در این پژوهش تلاش شده است تا با تفسیر و تبیین نمادها و آداب و مناسک ملی و مذهبی ورزش زورخانه‌ای، مفاهیم و آموزه‌های آن تبیین و تفسیر گردد. به نظر می‌رسد آموزه‌های اخلاقی و متعالی این مکان ورزشی، می‌تواند یک محیط تربیتی و آموزشی برای دوستداران خود فراهم کند. زورخانه، نماد تمدن ایرانیان در دوره اسلامی است که ریشه در اعماق تاریخ ایران دارد. از دوره حکومت صفوی ورزش زورخانه‌ای در آمیزش با اعتقادات اسلامی ایرانیان شکل و تکامل یافت و زورخانه بر پایه اعتقادات شیعه شکل گرفت (جعفری و قاسمی، ۱۳۹۲: ۱۴۰). این مجموعه ورزشی فرهنگی از دوره صفویه همراه با رسمیت یافتن مذهب تشیع به بلندترین مرتبه اوج خود رسید.

نمای بیرونی زورخانه شامل یک گنبد بر فراز آن، و نمای درونی آن شامل آستانه ورودی کوتاه، گودی شش یا هشت ضلعی در مرکز ساختمان، جایگاه مرشد تحت عنوان سردم در رأس زورخانه و جایگاه تماشاچیان و غرفه‌هایی برای ابزار و آلات ورزشی در پیرامون آن است. آمیزش حرکات ورزشی زورخانه با اشعار و شعایر مذهبی و شیعی نشان‌دهنده این است که در ورزش باستانی تنها تربیت تن مطرح نیست، بلکه هدف اصلی پرورش روح و روان و نوعی سیر و سلوک عرفانی و معنوی برای خلوص و صیقل خوردن درونی و بیرونی انسان از خلال مکاشفه است. همین ویژگی‌ها، ابزار و عملیات زورخانه را به رکنی مذهبی و زورخانه را به مکانی مقدس تبدیل کرده است. ضمن اینکه هر کدام از ابزار و آلات آن یادآور سلاح‌های جنگی ایرانیان باستان بوده که بر اساس وسایل جنگی آن دوران تهیه شده و در گذر زمان با تغییر شکلی تازه، حیاتی جدید یافته است. چنانچه سنگ، وسیله‌ای شبیه به سپر سربازان ایرانی در دوران باستان؛ میل گرفتن، آموزشی برای کار با گرز؛ کباده، یادآور تیراندازی با کمان؛ چرخش زورخانه‌ای، ورزشی به منظور محفوظ ماندن از سرگیجه در ازدحام میدان جنگ؛ و کشتی همان مبارزه تن به تن در میدان‌های جنگ میان جنگاوران ایرانی بوده است.

(ابوالحسنی ترقی، ۱۳۹۰: ۸۱)

ارتباط بین باورهای ملی و مذهبی در زورخانه

زورخانه مجموعه‌ای اجتماعی با جنبه‌های ملی، مذهبی، تاریخی، حماسی، سیاسی، نظامی، ادبی، هنری و سرشار از آموزه‌های فرهنگی، اخلاقی و معنوی است. این مکتب جوانمردی شناسنامه ملیت و مذهب ماست که می‌توان پیوستگی و ارتباط تنگاتنگ مذهب و ورزش را در آن مشاهده کرد. در واقع ورزش بخشی از فرهنگ یک جامعه محسوب می‌شود و بررسی آن منوط به آگاهی از ریشه‌های فرهنگی یک جامعه است (جاوید، ۲۹:۱۳۵۰). ورزش زورخانه‌ای نیز با توجه به ارتباط و پیوند آن با مؤلفه‌های ملی و مذهبی بخشی از فرهنگ و هویت ما محسوب می‌شود و بررسی و شناسایی آن وابسته به آگاهی‌های ملی و مذهبی ماست. مفاهیم و نمادهای به کار رفته در این ورزش و روحیه حاکم بر فضای زورخانه و در بین ورزشکاران، زورخانه را به نماد تمدن ایرانیان مبدل ساخته و ریشه آن را به تاریخ کهن و فرهنگ غنی ایران پیوند داده است. پس از ظهور اسلام و آمیزش فرهنگ ایرانی با آموزه‌های اسلامی نیز زورخانه در پیوند با اعتقادات شیعی و عرفان اسلامی تکامل یافت و یکی از نمادهای مهم مذهب تشیع گردید. آنچه امروز در مذهب مورد پذیرش ما یعنی تشیع اهمیت یافته، در حقیقت جزوی از هویت و فرهنگ ملی ما شده است. زورخانه نیز به دلیل به‌کارگیری عناصر ملی و مذهبی به عنوان یکی از ارکان هویت ایرانیان شناخته شده و آرمان‌های اجتماعی مردم ایران در آن، با مفاهیم مذهبی و معنوی پیوند یافته است. از این رو می‌توان این ورزش را شکل‌دهنده و تقویت‌کننده ارزش‌های دینی به حساب آورد. همچنین با توجه به جایگاه ویژه فرهنگ اسلامی در بین ادیان و فرهنگ‌ها، ورزش نیز در دین الهی جایگاهی برازنده پیدا می‌کند (باستانی‌راد و حسینی، ۹۸:۱۳۸۶). زورخانه نیز از یک سو میعادگاهی برای دوستداران امام علی علیه‌السلام و خاندان ایشان و از دیگر سو مکانی برای ستایش از نمادهای ملی و هویت ایرانی و در نتیجه جایگاهی برای امتزاج فرهنگ والای ایرانی با آموزه‌های اسلام و تشیع گردید. حاصل این امتزاج فرهنگی یعنی نماد فرهنگ اسلامی - ایرانی، در قالب اشعار و مدایح و حرکات فیزیکی زورخانه مورد توجه قرار گرفته است (حسینی، ۸:۱۳۸۷). مفاهیم ملی و مذهبی مشترک

۷۸ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

در ورزش زورخانه‌ای عبارت‌اند از: اهمیت سلامت جسمی و روحی و آمادگی دفاعی از منظر اسلام و ایران در زورخانه، آمیزش عملیات ورزش باستانی با مفاهیم ملی و مذهبی، قهرمان‌دوستی و قهرمان‌پروری، غلبه آرمان‌ها و ارزش‌های متعالی در ورزش و تبدیل آن به فرهنگ عمومی.

۱. اهمیت تربیت و پرورش روح و جسم در زورخانه: مقوله ورزش و توجه به تربیت جسمی و روحی به منظور حفاظت از زندگی خانوادگی و قومی و ملی در برابر تجاوزات بیگانگان از دیرباز در بین ایرانیان از اهمیت به‌سزایی برخوردار بوده است. از این رو براساس تعالیم اوستا و آیین زردشتی - آیین رسمی باستانی ایرانیان - صحت بدن و نیرومندی برای هر فرد ایرانی یک فریضه بود، چرا که معتقد بودند صحت روح افراد وابسته به صحت جسم اوست و پهلوانان ایرانی همیشه از خداوند، خواستار نیرو و تندرستی بودند تا بتوانند دشمنان و هم‌اوردان کینه‌ور را شکست دهند (دوستخواه، ۱۳۴۳: ۱۵۰). پدیده ورزش در نزد ایرانیان باستان مفهومی فراتر از یک فعالیت ساده ورزشی داشت و هدف اصلی و مورد توجه، رسیدن به اهداف والای ملی و میهنی بوده است. مبارزه با اهریمن و هر آنچه که اهریمن را یاری رساند، کاری همساز با اراده اهورامزدا و موافق عدالت بود، از این رو دلاوری و سلحشوری و آموزش آن برای هرگونه مبارزه با مظاهر اهریمن نزد مردم ایران اهمیت بسیاری داشت. (زرین‌کوب، ۱۳۷۴: ۲۷)

با ورود اسلام به ایران همان‌گونه که بسیاری از نهادهای اجتماعی و فرهنگی ایرانی دگرگونی یافتند، ورزش هم که هنوز جنبه معنوی و دلیری خود را حفظ کرده بود، در این دوره با همان کیفیت ایرانی و با ویژگی‌های بارز اسلامی به دوره جدیدی از مدنیت ایرانی و اسلامی، به عنوان تمدن اسلامی گام نهاد. «اسلام تن و روان نیرومند و متعادل را به عنوان وسیله‌ای سودمند برای نیل به هدف نهایی که جلب رضایت خداست می‌شناسد و ارج می‌نهد. بنابراین هر فعالیتی که جسم و جان آدمی را بانشاط و نیرومند سازد، از نظر اسلام مورد تأیید و پذیرفتنی است» (کریمی، ۱۳۷۳: ۲۳۶-۲۳۷). در اسلام حفظ بدن از خطرها و آسیب‌ها و تأمین لوازم سلامت و تندرستی آن، تقویت قوای جسمانی برای تلاش و کوشش، داشتن زندگی هدفمند و سعادت‌مندانه، کسب مهارت‌های جنگی به منظور شرکت در جهاد و حمایت از مستضعفان وظیفه‌ای الهی

مفاهیم ملی و مذهبی سازنده مکتب تربیتی زورخانه ❖ ۷۹

است و همواره مورد توجه اسلام بوده است. در مقابل، تضعیف بدن و کم‌تحركی و بی‌نشاطی امری ناروا و مذموم شناخته شده و مضر به دین و سلامت انسان معرفی شده است. در قرآن کریم آیات متعددی مبنی بر اهمیت ورزش و نیرومندی‌سازی جسم در کنار تقویت روح دیده می‌شود.^۱ در کتب معتبر اسلامی نیز اخبار و احادیث بسیاری مبنی بر اهمیت سلامت و قوت و نیرومندی جسمانی دیده می‌شود و طول عمر و صحت بدن و ایمن بودن از بلاها و رنج‌ها از اموری است که پیشوایان دین همواره در ادعیه خود از خداوند مسئلت نموده‌اند.^۲ با توجه به این موضوع می‌توان تربیت و پرورش جسم و روح را از مفاهیم مشترک در فرهنگ و روحیه ایرانی و آیین و تعالیم اسلامی یافت و زورخانه به عنوان جایگاه توجه به هویت ملی و مذهبی و به اجرا در آوردن آن مطرح می‌شود و اهمیت می‌یابد.

۲. آمیزش عملیات ورزش باستانی با مفاهیم ملی و مذهبی: زورخانه مکانی است که آمادگی دفاعی و تعالی روح انسانی از آموزه‌های مورد توجه در آن است و ابزار و حرکات ورزشی آن در راستای همین هدف شکل گرفته است. همان‌طور که تمرین‌های بدنی و روحی نزد ایرانیان نیز، شکل آیینی داشته و هدف اصلی، فراگیری راه و رسم زندگی بوده است. هدفی که پس از ورود اسلام به ایران در آمیزش با تعالیم اسلامی به شکل منسجم و ویژه در زورخانه دنبال شد و از زمان حکومت صفویه در آمیزش با مذهب تشیع که مذهب رسمی ایران اعلام گردید، بسط و تکامل یافت. از جمله تعالیم مشترک در این رابطه سحرخیزی و انجام حرکات ورزشی در طلوعه آفتاب است که از دیرباز از عادات مورد توجه ایرانیان بوده است (گزنفون، ۱۳۴۳: ۵). این رسم تا دوره حکومت قاجار و دوران پهلوانی پهلوان اکبر خراسانی در انجام ورزش باستانی

۱. وَ أَعَدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَ مِنْ رِباطِ الْخَيْلِ تُرْهِبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللَّهِ وَ عَدُوَّكُمْ وَ الْآخِرِينَ مِنْ دُونِهِمْ لَا تَعْلَمُونَهُمُ اللَّهُ يَعْلَمُهُمْ وَ مَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فِي سَبِيلِ اللَّهِ يُوَفَّ إِلَيْكُمْ وَ أَنْتُمْ لَا تُظْلَمُونَ. «به هنگام مبارزه آذوقه و ابزار جنگی را آماده سازید و نیز ترساندن دشمنان خدا و دشمنان خودتان و بر قوم دیگری که شما بر دشمنی آنان آگاه نیستید و خدا به آنها آگاه است و آنچه در راه خدا خرج می‌کنید خدا به شما عوض خواهد داد و هرگز به شما ستم نخواهد شد». (انفال/ ۶۰)

۲. رسول گرامی اسلام صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم می‌فرماید: «المؤمن القوی خیر و أحب من المؤمن الضعیف؛ مومنی که قوی و نیرومند باشد از مومن ضعیف، بهتر و دوست‌داشتنی‌تر است». (خرمشاهی و انصاری، بی‌تا: ۶۴۰).

۸۰ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

در زورخانه دایر بود تا اینکه پهلوان اکبر، پهلوان پایتخت در زمان ناصرالدین شاه قاجار این رسم را منسوخ کرد و به جای آن ورزش شبانگاهی را در زورخانه رواج داد (عباسی، ۱۳۵۴: ۲۰). این شخص یکی از افراد بدنام و ناجوانمرد در دوره حکومت قاجار بود که دست به اعمال وقیح و شرم‌آوری در ساحت زورخانه می‌زد و زورخانه را که تا پیش از این جای پاکان و جوانمردان بود، به بدترین مکان‌ها تبدیل نمود. (شهری، ۱/ ۱۳۷۰: ۱۸۳)

از دیگر آداب مورد توجه در زورخانه که ریشه در اعتقادات و مفاهیم ملی و مذهبی به طور توأمان دارد، استفاده از ابزار ورزشی در زورخانه است که هر یک از آنها پیشینه‌ای از اعتقادات ایرانیان باستان را در خود نهفته دارد و همچنین مفاهیم مذهبی و شیعی نیز برای آن در نظر گرفته شده است. در باب ۴۲ کتاب مینو خرد پهلوی به همه سفارش شده است «مینوی خرسندی را مانند سلاح و زره و جوشن بر تن پوشند و مینوی راستی را همچون سپر دارند. مینوی سپاسداری را همچون گرز و مینوی کامل فکری را همچون کمان و مینوی رادی (بخشندگی) را همچون تیر و مینوی پیمان را همچون نیزه دارند و به این آیین به بهشت و دیدار ایزدان می‌توان آمد و از اهرمن بدکار و دوزخ می‌توان رست». (مینوی خرد، ۱۳۵۴: ۶۱)

استفاده از واژه‌هایی همچون سپر، گرز و کمان از یک سو نشان از سلاح‌های جنگی و دفاعی ایرانیان و از دیگر سو در پیوند با مفاهیم عالی اخلاقی به کار رفته است؛ ابزار و آلاتی که به نوعی با آلات و ملزومات ورزش باستانی در زورخانه همچون سنگ، میل و کباده مرتبط است. چنانچه به جای سپر با سنگ، به جای گرز با میل و به جای کمان با کباده بدن خود را به منظور تمرین‌های جنگی و ایجاد مقاومت برای جنگ با بی‌عدالتی‌ها در مکانی به نام زورخانه آماده می‌سازند. از دیگر سو، در آمیزش مذهب با ابزار و حرکات فیزیکی زورخانه، مفاهیم مذهبی و معنوی یکی از ارکان مهم در این عملیات ورزشی گردید، چنانکه سنگ گرفتن را به یاد سنگ‌گیری حضرت علی

مفاهیم ملی و مذهبی سازنده مکتب تربیتی زورخانه ❖ ۸۱

علیه‌السلام در جنگ خیبر انجام می‌دهند^۱ و در نحوه شمارش آن و همچنین شمارش دیگر حرکات، مفاهیم و اعتقادات مذهبی خویش را به کار می‌برند. این آموزه‌ها حاکی از این است که آموزش‌های ورزشی در تمام مراحل با آموزش‌های معنوی و اخلاقی همراه است، چنانکه با اهمیت یافتن مفاهیم مذهبی و شیعی، ذکر و یادآوری مفاهیم انسانی و اخلاقی در سیره پیشوایان دینی یکی از ارکان مهم در آموزش ورزش‌های زورخانه‌ای گردیده است. ضربی را هم که در زورخانه استفاده می‌شود، می‌توان برگرفته از همان طبلی دانست که برای تهییج سربازان در هنگام جنگ استفاده می‌شده است. موسیقی نقش عمده‌ای در تمرینات ورزشی ایرانیان داشته است و آن را ابزاری مفید و مؤثر برای تأثیر تعلیمات خود بر روی جوانان می‌دانستند (بیژن، ۱۳۵۰: ۲۲۲). از این رو نمود آن را می‌توان در طبل‌های جنگی در هنگام نبرد و امروزه در ضرب‌های به کار رفته در زورخانه هنگام ورزش ورزشکاران مشاهده کرد که نشانگر اهمیت موسیقی از همان ابتدا در فعالیت‌های ورزشی ایرانیان بوده است؛ بدین نحو که در گذشته و در هنگام آماده شدن برای نبرد با به صدا درآوردن طبل‌های جنگی، موسیقی نقش خود را نشان می‌داد و امروزه نیز در ورزش‌های زورخانه‌ای با صدای ضرب مرشد. به این ترتیب شاید بتوان گفت طبل‌ها و شیپورهای جنگی گذشته ایرانیان، الهام‌بخش ضرب زورخانه‌های امروزی بوده است. همچنین ورزش کشتی که از ارکان اصلی ورزش‌های زورخانه‌ای به شمار می‌رود، یکی از ورزش‌های اصیل ایرانی محسوب می‌شود؛ چرا که از شیوه‌های کهن مبارزه در جنگ‌های ایرانیان بوده است:

«به کشتی گرفتن برآویختند ز تن جوی خون را فرو ریختند
بزد دست سهراب چون پیل مست برآوردش از جای و بنهاد پست»

(فردوسی، ۱۳۸۸: ۲۴۲)

۱. زمانی که پیامبر صلی الله و علیه و آله و سلم، علی علیه‌السلام را مأمور فتح خیبر - حصار یهودیان - نمود، حضرت این قلعه را فتح می‌کند. در حین جنگ مردی از سپاه دشمن ضربه‌ای به ایشان می‌زند و سپهر حضرت از دست ایشان می‌افتد، آن حضرت در حصار خیبر را از جا می‌کند و سپهر خویش قرار می‌دهد و تا پایان جنگ و پیروزی بر سپاه دشمن آن در را در دست خویش داشت. (واقعی، ۱۳۶۲: ۴۹۹)

۸۲ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

همچنین این ورزش از ورزش‌های مورد توجه پیامبر اکرم صلی الله و علیه و آله و سلم و ائمه اطهار علیهم السلام بوده است. مولانا واعظ کاشفی، کشتی را یادگار انبیا و اولیا می‌داند و می‌گوید: «اگر پرسند که این هنر از کجاست؟ بگوی از اولاد یعقوب پیغمبر علیه‌السلام، که حضرت یعقوب علیه‌السلام این علم را می‌دانست و فرزندان خود را تعلیم می‌داد و می‌گفت: بدانید (که) این علم (شما را) به جهت دفع دشمن به کار آید و گفته‌اند آدم علیه‌السلام از جمله چهارصد و چهل هنر که می‌دانست، یکی این (کشتی) بود». همچنین نقل است که امام حسن و امام حسین علیهم‌السلام با یکدیگر کشتی می‌گرفتند (کاشفی، ۱۳۵۰: ۳۰۶-۳۰۷). در حقیقت فلسفه مبارزه ایرانیان، مبارزه بین اهورامزدا و اهریمن (خیر و شر) بوده است و توجه به مفاهیم نور و مبارزه با تاریکی و ظلمت همواره در نظام فرهنگی و اجتماعی ایرانیان تجلی داشته است. «این مسئولیت اخلاقی را می‌توان در تمام دوران تاریخ زورخانه توسط ورزشکاران باستانی که ضمن آموزش خصال پسندیده انسانی خود را با ورزش پهلوانی می‌آریند، مشاهده نمود». (انصاف‌پور، ۱۳۵۳: ۳۴۹)

در ورزش شنا نیز که یکی از حرکات ورزشی در زورخانه است، ریشه‌هایی از شگردهای جنگی ایرانیان باستان را واکاوی کرده‌اند. مهدی ابوالحسنی در مصاحبه با مرشد فرامرز نجفی به این موضوع پرداخته است: «با آنکه عمل شنا یا شنو رفتن را تداعی‌کننده تمرین ورزش شنا و عبور از آب برای سپاهیان در دوران باستان می‌دانند، اما برخی آن را شنو از مصدر شنیدن دانسته‌اند و معتقدند این عمل نمادی از عمل و شگرد گوش نهادن بر زمین و شنیدن صدای پای اسب و لشکر دشمن از مسافت دور در ایران باستان بوده است» (ابوالحسنی ترقی، ۱۳۹۰: ۸۷). تخته‌ای هم که به منظور انجام این حرکت ورزشی استفاده می‌شود، نماد شمشیر جنگاوران دانسته شده است و در برخی طراحی‌ها به صورت شمشیر یک تیغ، ذوالفقار ساخته می‌شود (طلوع کیان، ۱۳۸۹: ۵۳). در این هنگام مرشد با خواندن اشعار حماسی حرکت شنا را رهبری می‌کند:

مفاهیم ملی و مذهبی سازنده مکتب تربیتی زورخانه ❖ ۸۳

«مکن آنچه گشتاسب گوید همی
بخواهد به دل مرگ اسفندیار
که گفتت برو دست رستم به بند
اگر چرخ گردنده اختر کشد
به گرز گران بشکنم لشکرش
که او راه دانش نپوید همی
که فرموده با رستمش کارزار
نبندد مرا دست چرخ بلند
که هر اختری لشکری برکشد
پراکنده سازم به هر کشورش»
(کاظمینی، ۱۳۴۳: ۳۲۳-۳۲۴)

افزون بر این، این ورزش با آموزه‌های معنوی نیز همراه است. به اعتقاد ورزشکاران باستانی، شنا همراه با آوای «الله‌الله» و با حالتی که شخص به خاک می‌افتد، نوعی طلب و عبادت از محضر باری تعالی است، به همین دلیل با هر عمل شنا رفتن ورزشکار، ندای یا الله و علی علی بلند می‌شود. (انصاف‌پور، ۱۳۵۳: ۳۲۵)

در مورد کباده‌کشی هم گفته شده که تمرین استفاده از کمان است و قدمت آن حداقل به آرش کمانگیر پهلوان ایرانی برمی‌گردد (طلوع کیان، ۱۳۸۹: ۱۱۲). در موقع انجام آن نیز داستان رستم و اشکبوس از سوی مرشد خوانده می‌شده است (برزگر، ۱۳۵۰: ۲۵۰). در مفهوم نمادشناسی اسلامی آن نیز می‌توان گفت: «در اسلام کمان با قدرت باری تعالی همذات می‌شود تا شر و جهل را با تیرش نابود سازد. در همه موارد هدف، کمال معنوی است؛ یعنی وحدت با خداوند و برای نیل به آن، عبور تیر از ظلمت که عیوب و ناخالصی‌های هر فرد است، لازم می‌آید» (منتظرالقائم و حافظ قرآن، ۱۳۹۶: ۳۱۸). وجود زنجیری در مدخل ورودی برخی امامزادگان شیعیان نیز که نشان از مقدس بودن آن مکان و وسیله‌ای برای دادخواهی و طلب عدالت دارد، به زنجیر و کباده موجود در زورخانه می‌ماند و تجلی‌بخش خصلت دادخواهی و طلب عدالت به عنوان یکی از اصول مورد تاکید مذهب تشیع است (جعفری و قاسمی، ۱۳۹۲: ۱۵۶). از دیگر سو، شروع ورزش زورخانه با سنگ که نماد سپر است و ختم آن با کباده که نشان کمان است، گویای این است که فرد مسلمان هنگام جنگ و خونریزی ابتدا در مقام دفاع برمی‌آید و هیچ‌گاه در جنگ پیش‌دستی نمی‌کند و آخرین حربه هر فرد مسلمان هنگام نزاع، حمله است که سنگ نشانه دفاع و کباده نشانه جنگ است. (نیکویخت، ۱۳۸۰: ۱۳۴)

۳. قهرمان دوستی و قهرمان پروری

«گفت پیغامبر علی را که ای علی شیر حقی پهلوانی پر دلی»

(مولوی، ۱۳۸۷: ۱۱۴).

پهلوانان ایرانی مظهر واقعی گفتار نیک، پندار نیک و کردار نیک و در عین حال الگوی شجاعت و دلیری برای پیروان خویش بودند. اردشیر از شجاع‌ترین پادشاهان ایرانی بود که مردانه قدم به میدان رزم می‌گذاشت و با سپر و حمایل و شمشیر و خنجر پیاده از کوه‌های صعب و سخت می‌گذشت و سربازان خویش را به چستی و چالاکی و شجاعت ترغیب می‌نمود (پلوتارک، ۴/ ۱۳۳۸: ۵۱۳). «حسن نیاز به وجود قهرمان، پهلوان و الگو در همه فرهنگ‌ها وجود دارد؛ همان‌طور که فرهنگ ملی نمی‌تواند بدون قهرمان و الگو باشد، فرهنگ ورزشی نیز نمی‌تواند بدون قهرمان و الگو باشد» (باستانی‌راد و حسینی، ۱۳۸۶: ۱۶۵). «علاقه‌مندی فطری ایرانیان به پهلوانی و نیرومندی و پیروی از آیین جوانمردی و فداکاری و نوع دوستی و راستی و امانت که نشانه خصال ابدی یک ملت جاویدان است، موجب دوام یکی از آثار درخشان باستانی ایران یعنی زورخانه و ورزش باستانی شده است» (کاظمینی، ۱۳۴۳: ۲۱۳). زورخانه مکانی برای تمجید و تجلیل از مقام پهلوانی و پهلوان‌های ملی و مذهبی است. این موضوع بویژه در تشویق و معرفی ورزشکاران در هنگام انجام حرکات ورزشی و در اشعار خوانده شده در زورخانه نمود بیشتری پیدا می‌کند؛ مانند «سهراب یل، علی نگهدارت»، «به جوان رسا علی اکبر حسین»، «به جوان قاسم بن حسن»، «به جوان سرباز کوی حق، امام هشتم یارت»، «به سربازان و ارتشیان، سام نریمان، سالار گردان»، «به سابقه‌دار ساخته رستم پیلتن»، «به پیشکسوت تهمتن دوران، دلاور ایران»، «به پهلوان»، «یل شیردل، ازدهای دمان»، «به پهلوان پر جنب و جوش علی اژدر، شیر بیابان نجف، منکرت لعنت»، «به پهلوان بی‌رقیب علمدار حسین»، «به میانسال رسا، سپهسالار حسین، عباس بن علی»، «به میانسال نیرومند، سپهسالار علی، مالک اشتر»، «به سالمند سابقه‌دار، سردار اهل

مفاهیم ملی و مذهبی سازنده مکتب تربیتی زورخانه ❖ ۸۵

بیت»، «به سالمند و پیشکسوت، «حبیب بن مظاهر»^۱، «به مرد سالخورده، پیر سحرخیز»، «به پیرمرد نمازخوان، جدّه سادات»، «به سادات تازه کار سرور کائنات، خلق خوش محمد صلوات»، (انصاف‌پور، ۱۳۵۳: ۱۸۵). تمام این افراد نامشان در یاد ورزشکاران و پهلوانان زورخانه برای همیشه زنده است و به عنوان الگوی پهلوانی و قهرمانی در بین اهل زورخانه معرفی می‌شوند. همان‌طور که مشاهده می‌شود، برخی از آنها از قهرمانان ملی و برخی از قهرمانان مذهبی ما به حساب می‌آیند. بدین‌منظور اشعار حماسی و پهلوانی و در رأس آنها اشعار شاهنامه فردوسی؛ در کنار حماسه‌های مذهبی از مضامین مورد توجه در ورزش‌های زورخانه‌ای است. حکیم ابوالقاسم فردوسی که اساطیر و داستان‌های ایران باستان را به نظم کشیده، از دیرباز مورد توجه عموم مردم بوده است و سروده‌های حماسی او در شاهنامه در میدان‌ها و مکان‌های تجمع مردم و در جشن‌ها و شب‌نشینی‌ها، بازگو می‌شده است. «این کتاب، همدم همیشگی مردم شهر و روستاهای کشور بوده است» (بیهقی، ۱۳۶۵: ۴۳). امروزه اشعار این حماسه ملی و جاویدان یکی از ارکان جدایی‌ناپذیر زورخانه و ورزش‌های باستانی شده است. یکی از رموز جاودانگی این اثر، حماسی بودن آن است که رفتار و کردار پهلوانان ملی و رویدادهای قهرمانی آنها را به نظم کشیده و ستایش کرده است. و این همان مفهومی است که مورد توجه پهلوانان زورخانه بوده است. جهان پهلوانان این حماسه ملی منظوم، رستم و اسفندیار، گیو و سهراب، بیژن و فریدون، سیاوش و فرود هستند که همگی از پهلوانان نامی ایران‌زمین شناخته شده و فردوسی دلاوری‌ها و جوانمردی‌های آنها را ستوده است. این پهلوانان به سبب خوبی سرشت خود، قربانی نبرد میان خیر و شر می‌گشتند تا به تعبیر اسلامی ندوشن درخت خوبی از خشکیدن مصون بماند. پهلوانانی که دلیری و زیرکی و برخوردار از روحیه جنگاوری از خصایص بارز آنها است و سرآمد آنان رستم پهلوان اول شاهنامه و حماسه ملی ایران است که نیروی جسمی و روحی او بر همه پیش‌آمدها غالب می‌آید و همه آرمان‌ها و آرزوهای یک قوم در وجود او مجسم می‌شود (اسلامی

۱. حبیب بن مظاهر از باران امام علی علیه‌السلام بود که در همه جنگ‌ها همراه ایشان بوده و در قیام عاشورا امام حسین علیه‌السلام را همراهی نمود و در کربلا به شهادت رسید. (زرکلی، ۱۹۸۹: ۱۶۶)

۸۶ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

ندوشن، ۱۳۶۳: ۲۹۱ و ۱۷۳). از ویژگی‌های جسمانی و زورمندی بدنی او که بگذریم مهم‌ترین خصیصه‌ای که نام او را ماندگار کرده، نیروی اعتقاد او به خدای تواناست که در هر پیشامد و واقعه‌ای از یاد او غافل نمی‌شد و همواره از خداوند مدد می‌جویید. «وی از جانب خدا، خود را دارای مأموریتی برای دفاع از نیکی می‌داند» (همان، ۳۰۴). در کنار شاهنامه فردوسی، با دسته دیگری از اشعار هم رو به رو می‌شویم که موضوع اصلی آنها ستایش از پهلوانان و جوانمردان تاریخ اسلام است که در زمره اشعار زورخانه‌ای به شمار می‌روند. در واقع با نفوذ دین اسلام در ایران، بزرگان و قهرمانان دینی جای پهلوانان ملی را گرفتند و حماسه‌های دینی یعنی منظومه‌هایی در باب سرگذشت تاریخی یا داستانی پهلوانان دین اسلام معمول و متداول گشت. (صفا، ۱۳۶۹: ۱۵۹)

خاوران‌نامه سروده ابن حسام خوشفی از نمونه‌های این نوع منظومه‌های حماسی دینی در ادب فارسی است که به تقلید از شاهنامه در مورد رشادت‌های حضرت علی علیه‌السلام و جنگ‌های آن حضرت به رشته نظم کشیده شده است (ر.ک: ابن حسام، ۱۳۸۲). از همین روست که امروزه نام حضرت علی علیه‌السلام با زورخانه و ورزش زورخانه‌ای گره خورده و ورزشکاران با اقتدا به پیشوای دینی خود می‌کوشند تا راه و رسم پهلوانی و جوانمردی را از آن حضرت بیاموزند و در کنار پرورش توان جسمانی، خود را به فضایل معنوی نیز بیارایند. بر همین اساس از شاهنامه نیز بیشتر اشعار توحیدی و مدحیه‌های آن مورد توجه قرار گرفته است (هدایت، ۱۳۹۶). ضمن اینکه فردوسی نیز در اثر خویش علاوه بر زنده کردن آثار ایرانی، از مذهب خود (تشیع) نیز سخن می‌گوید (صفا، ۱۳۶۹: ۱۹۱-۱۹۲). در حقیقت پهلوانی در فرهنگ ایران جدای از معنویت، جوانمردی، فتوت و گذشت و فداکاری نیست، به همین دلیل هم تمام جوانمردان و فتیان در طول تاریخ، پیشوای خود را حضرت علی علیه‌السلام دانسته و به ایشان اقتدا نموده‌اند؛ چرا که «علی به عنوان امام - یعنی سرمشق و نمونه عینی قرآن، یعنی تجسم انسانی کتاب، تجسم انسانی مذهب - امامتش در فاصله وفات پیغمبر(ص) تا وفات خودش نیست. بلکه برای تاریخ امام است و برای همه نسل‌ها سرمشق است.» (شریعتی، ۱۳۵۸: ۱۴۶)

۴. غلبه ارزش‌های متعالی در ورزش زورخانه‌ای و تبدیل آن به فرهنگ عمومی

«آیین زورخانه دربرگیرنده پیمان دوستی، وفاداری، جوانمردی، فروتنی و گذشت، دین دوستی، حسن خلق و پاک‌نظر بودن و میهن‌دوستی است. در آیین زورخانه مقصود و هدف، پرورش روح و جسم و آموزش آیین جوانمردی است و ورزشکاران را تنها به منظور کشتی گرفتن و برتری جسمانی آموزش نمی‌دهند» (ریاضی و همکاران ۱۳۸۷: ۲۸۱). از همین روست که مفاهیم حماسی و قهرمانی‌های پهلوانان ملی و میهنی در این مکان بازگو می‌شود. وجه مشخصه این حماسه‌ها در این است که آرمان‌ها و اندیشه‌های یک ملت و منزلت عظیم آن را با خصلتی متعالی ترکیب می‌کند (مختاری، ۱۳۶۸: ۲۱). در ورزش زورخانه زبان حماسه از نظام‌های نمادینی است که مورد استفاده قرار می‌گیرد. این اشعار حماسی از سوی مرشد، همراه با ضرب خوانده می‌شود و ورزشکاران با او همراهی می‌کنند. محتوای این اشعار شامل اشعار حماسی و پهلوانی و عدالت‌گستری و نبرد نور و ظلمت و فضایل و مناقب اهل بیت علیهم‌السلام است. این مفاهیم متعالی دینی، اخلاقی، ملی و حماسی در این مکان با زبان نمادین بیان می‌شود و اهمیت می‌یابد. مفاهیمی برگرفته از تعالیم و آموزه‌های متعالی اسلام و دستورات پیشوایان دین که تا پیش از آن در قالب گفتار، کردار و پندار نیک نزد ایرانیان باستان خلاصه می‌شد و با پذیرش اسلام به شکل برتر و تکامل یافته‌تر در مذهب تشیع تجلی پیدا کرد و زورخانه یکی از جایگاه‌هایی است که این مفاهیم و اعتقادات از سوی ورزشکاران پیوسته مورد توجه قرار می‌گیرد. حضرت علی علیه‌السلام و خاندان پاک ایشان به عنوان منادیان برابری و عدالت انسانی و راهبران نهضت اسلامی در زورخانه به عنوان پیشوا و مولای پهلوانان مورد توجه قرار می‌گیرند و در آداب و مناسک و زبان زورخانه به وضوح از ایشان یاد می‌شود. غلامرضا/انصاف‌پور رابطه موجود بین این مفاهیم ملی و مذهبی را به خوبی توضیح داده است: «احساسات ضد اهریمنی و جانبداری از اهورامزدا، از بعد از ظهور اسلام در کسوت عیاری به صورت لعنت به غاصبین خلافت و ستایش علی علیه‌السلام مبدل شد و در پیشبرد این شعارها بیش از همه عیاران و شاطران راسخ بودند. چنانکه هنوز هم ورزشکاران باستانی در زورخانه‌ها

۸۸ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

در ابراز ادامه آن شعارها اصرار می‌ورزند» (انصاف‌پور، ۱۳۵۳: ۱۲). این مفاهیم اسلامی مذهبی که در بین عیاران و جوانمردان تاریخ ایران رواج داشته، بعدها با تشکیل و انسجام زورخانه‌ها در بین زورخانه‌کاران تداوم یافت و با وجودی که در برخی دوره‌ها همچون دوره حکومت پهلوی سعی شد تا مفاهیم باستانی و آیین زرتشتی جلوه بیشتری یابد، اما غلبه اعتقادات مذهبی در روح و روان مردم مانع به فراموشی سپردن مفاهیم مذهبی گشت و بویژه توجه به مفاهیم و نمادهای شیعی در دوره جمهوری اسلامی بیش از پیش در زورخانه‌ها رونق یافت. اما این امر موجب به فراموشی سپردن پیشینه ملی نیز نگردید و هنوز هم اشعار حماسی و ملی شاهنامه فردوسی در کنار مفاهیم شیعی بدون اینکه تضاد و تقابلی با مفاهیم مذهبی داشته باشد، از نمودهای محکم و استوار در ورزش زورخانه‌ای است.

در زورخانه علی بن ابی طالب علیه‌السلام در شهر اصفهان برای ورود به زورخانه از هفت پاگرد به نشانه هفت خوان رستم باید عبور کرد و در هر پاگرد یکی از خوان‌های شاهنامه به تصویر کشیده شده است و پس از عبور از آنها از در کوتاه زورخانه که به نام حضرت علی علیه‌السلام مزین گشته است، وارد زورخانه می‌شویم. در زورخانه بانک ملی تهران نیز هفت‌خان شاهنامه پیرامون گود زورخانه به تصویر کشیده شده و سقف آن با اسامی چهارده معصوم علیه‌السلام مزین گردیده است. در واقع مفاهیم و نمادهای ملی و مذهبی در آمیزش با یکدیگر در این مکان خودنمایی می‌کند. از همین روست که صدرالذین الهی می‌گوید: «فکر زورخانه یک فکر شیعی است، زیرا تمام آداب و رسوم زورخانه رنگی شدید از مذهب تشیع دارد و در زورخانه، علی بن ابیطالب علیه‌السلام امام اول شیعیان قطب عالم امکان و شهسوار الگو است و از او با القاب اسدالله‌الغالب، حیدر کرار، فاتح خیبر، صاحب ذوالفقار یاد می‌شود». او همچنین می‌گوید: «فکر زورخانه یک فکر ایرانی است زیرا شاهنامه فردوسی در زورخانه بالاترین جا را دارد». خواندن اشعار حماسی از شاهنامه فردوسی و نقاشی تصاویری از داستان‌های شاهنامه بر در و دیوار زورخانه همگی حکایت از علاقه زورخانه‌کاران به حماسه ملی ایران دارد (الهی، ۱۳۷۳: ۷۳۹). به این ترتیب اثرپذیری ورزش باستانی از تاریخ حماسی ایران و آموزه‌های شیعی بویژه از دوره

مفاهیم ملی و مذهبی سازنده مکتب تربیتی زورخانه ❖ ۸۹

صفویه (۱۱۳۵-۹۰۷ق)، زورخانه را به نماد فرهنگ ایرانی و اسلامی - شیعی مبدل ساخته و با مطرح کردن مؤلفه‌های ملی و مذهبی نقش عمده‌ای در احیای هویت ملی ایرانیان ایفا نموده است.

مکتب تربیتی زورخانه

آموزه‌های اخلاقی زورخانه در تمام ارکان آن از جمله معماری زورخانه، عملیات ورزشی، اشعار و مفاهیم حاکم بر آن مشاهده می‌شود. وجود این آموزه‌ها و تأثیر آن بر روی ورزشکاران موجب می‌شود تا زورخانه صرف نظر از یک مکان ورزشی، به آموزشگاهی برای ارائه تعلیمات والای اخلاقی و دینی و معرفی الگوهای وارسته آن تبدیل شود. از مهم‌ترین آموزه‌های تربیتی زورخانه می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱. تواضع و فروتنی: نخستین نشانه این آموزه اخلاقی و متعالی را می‌توان در بدو ورود به زورخانه در ساختار در کوتاه آن مشاهده کرد. در ورودی زورخانه به قدری کوتاه و کوچک است که هر کس در هر مقام وارد آن می‌شود باید با قامت خمیده، سر فرود آرد و با اظهار فروتنی و ادب و احترام وارد شود و در انجام این کار، از حضرت علی علیه‌السلام و تواضع او یاد می‌کنند. این اولین درس این مکتب تربیتی به تأسی از ویژگی‌های مورد تأکید اهل بیت علیهم‌السلام برای پهلوانان و جوانمردانی است که وارد زورخانه می‌شوند. به این معنا که پیش از وارد شدن به زورخانه کبر و غرور خود را زیر پا می‌گذارند و با احترام به ساحت نام الله و ائمه اطهار علیهم‌السلام که زینت بخش قسمت رو به روی ورودی زورخانه است، وارد آن می‌شوند. نقش نام الله، پیامبر گرامی اسلام صلی الله و علیه و آله و سلم و حضرت علی علیه‌السلام بر فراز سردم حس تواضع و احترام را نسبت به ساحت زورخانه به عنوان مکان جوانمردان در واردشوندگان آن برمی‌انگیزد. از دیگر عناصر زورخانه که درس تواضع و فروتنی می‌آموزد، گود زورخانه است که نسبت به دیگر قسمت‌های زورخانه در قسمت پایین‌تری قرار گرفته است تا ورزشکاران هنگام ورزش و نمایش قدرت خویش در آنجا، احساس کبر و نخوت نکنند.

۲. **تمرین سیرت و اخلاق نیک:** زورخانه همچون مسجد و زیارتگاه‌های شیعیان از احترام و تقدس ویژه‌ای برخوردار است. ورزشکاران هنگام ورود به گود و مرشد هنگام نشستن بر سردم باید با وضو باشند. این احترام و تقدس ناشی از آداب حاکم بر فضای زورخانه است که موجب می‌شود تا اعضای آن بر مبنای تعلیمات اسلام و اهل بیت رسول خدا صلی‌الله‌وعلیه‌السلام رفتار کنند و در هنگام ورزش به احترام نام امامان خویش حرمت این مکان را نگه دارند و از انجام کارهای غیراخلاقی در فضای زورخانه دوری گزینند. در واقع ذکر نام الله و اولیاءالله، روح ورزشکاران را از بدی‌ها و پلیدی‌ها می‌زداید. به همین دلیل، گفتن سخنان زشت و ناروا، انجام کارهای غیر اخلاقی و سبک، مست بودن، دروغ گفتن و ناسزاگویی در زورخانه ممنوع است (پرتو بیضایی، ۱۳۳۷: ۳۳)؛ هر چند زورخانه در همه ادوار از این ویژگی‌های اخلاقی مصون نبوده است، بویژه در دوره پهلوی اول که پهلوانان رسمی بیشتر طرف توجه شاهان و درباریان بودند و همین افراد بودند که گردن‌کلفتی و چاقوکشی را در جامعه رواج می‌دادند و امور ناپسندیده‌ای همچون دعوا و چاقوکشی به بهانه کشتی در زورخانه‌ها روی می‌داد. به همین دلیل هم بود که سیاست‌گذاران ورزشی کشور، کشتی را از محیط آلوده زورخانه خارج ساختند و به میدان‌های کشتی منتقل کردند (مختاری و صابر، ۱۳۹۵: ۳۲). اما این شرایط موجب به فراموشی سپردن رسالت حقیقی زورخانه نگردید و ویژگی‌های نیک اخلاقی همچون پرهیزگاری، فروتنی، عدالت‌طلبی، ادب، حسن خلق، برادری و برابری، احترام به بزرگترها، محبت و مهربانی، فداکاری و ازجان‌گذشتگی به تأسی از اهل بیت علیهم‌السلام همچنان در زورخانه‌ها آموزش داده می‌شود. آدابی همچون نیایش پروردگار باری‌تعالی، تقدم و احترام سادات، تشویق ورزشکاران با تعبیرات مذهبی، یاری رساندن به درماندگان و بیچارگان در مراسمی همچون گلریزان، بیگانه‌ستیزی و استقلال‌طلبی با پیروی از قهرمانان ملی، یادآوری سیره انسانی و اخلاقی پیامبر گرامی اسلام و اهل بیت ایشان در عدالت‌خواهی و یاری رساندن به مظلوم در اشعار خوانده شده از سوی مرشد، همگی از آموزه‌های تربیتی این مکان فرهنگی - مذهبی است. یادآوری این مفاهیم اخلاقی موجب می‌شود تا ورزشکار این ویژگی‌ها را در خارج از فضای زورخانه هم با خود تمرین کند و آنها را به عنوان

درسی تربیتی و اخلاقی بیاموزد و به کار بندد. به این ترتیب زورخانه می‌تواند یکی از اهداف تعلیم و تربیت اسلامی را که همانا هدایت آدمی در صراط مستقیم پرستش پروردگار و نزدیکی به خداوند متعال در سایه عمل صالح است، فراهم کند؛ آغاز این عملیات با ورزش سنگ که نماد سپر و دفاع است به نشانه اینکه یک فرد مسلمان هیچ‌گاه در هنگام شروع جنگ پیش‌دستی نمی‌کند و ابتدا در مقام دفاع برمی‌آید و حمله و تهاجم آخرین حربه اوست که کبابه نشانه آن است و زنجیرهای آویزان به کبابه که نشانه دادخواهی و عدالت‌طلبی دارد، ورزش شنا که به اعتقاد ورزشکاران باستانی با حالتی که شخص به خاک می‌افتد نوعی طلب و عبادت محضر باری تعالی است، همگی دربرگیرنده مفاهیم و آموزه‌های اخلاقی و تربیتی است که هر کس وارد زورخانه شود و از اعضای این مکتب تربیتی گردد، با این اصول آشنا و ملزم به رعایت آنها می‌گردد.

۳. آموزش سبک زندگی و سیره اهل بیت علیهم‌السلام: سردم زورخانه به کلاس درس و مرشد آن به معلمی می‌ماند که زندگی ائمه علیهم‌السلام و دلاوری‌های جوانمردان تاریخ اسلام را برای اعضای زورخانه شرح می‌دهد. اشعاری که مرشد در هنگام عملیات ورزشی ورزشکاران، در وصف امیرمؤمنان و ائمه اطهار علیهم‌السلام می‌خواند در حکم پیامی مذهبی و تربیتی برای پیروان زورخانه است. عملیات ورزشی یادآور دلاوری‌های حضرت علی علیه‌السلام در جنگ‌های اسلام و معطوف کردن روح خویش به قدرت و نیرومندی آن حضرت است که ورزشکار ضمن افزایش توانایی خویش، ویژگی‌های والای اخلاقی و یاری رساندن به مظلوم و دفع شر و بدی را از پیشوای خود حضرت علی علیه‌السلام می‌آموزد. بدین جهت این مکان نقش مهمی در هدایت پیروان خود به سوی شناسایی تاریخ و فرهنگ ملی و مذهبی و احترام به موازین اخلاقی و دینی پیدا می‌کند. گلریزان نیز یکی از رسوم پسندیده در فرهنگ زورخانه‌ای به منظور همدردی و همراهی با کسی است که دچار مشکل مالی شده است که آن را به نام پیشوایان دین و به تأسی از سخنان ایشان در مورد کمک به ممنوع انجام می‌دهند؛ هر چند این سنت نیک و پسندیده به گزارش جعفر شهری، در ادوار حکومت قاجار و پهلوی وسیله‌ای برای کلاهبرداری و گدایی افراد فرصت‌طلب در زورخانه شد و از ارزش والای این امر در این دوره کاست. (شهری، ۱/ ۱۳۶۹: ۶۱۱)

۴. فتوت و جوانمردی: یکی از مهم‌ترین اصول آموزشی زورخانه که تأکید فراوانی به آن شده، درس فتوت و جوانمردی است که پیروان اجتماعی این مکتب همچون فتیان و پهلوانان مردمی، همیشه از نمونه‌های بارز آن بوده‌اند. دوستی، وفاداری، جوانمردی، فروتنی و گذشت از مهم‌ترین مفاهیم و اعتقاداتی است که در آیین زورخانه ارزشگذاری می‌شود. این مفاهیم بویژه در بین عیاران و جوانمردان تاریخ ایران رواج داشته است و این گروه در طول تاریخ و به‌خصوص در زمان تسلط حکومت‌های خودکامه و ستمگر در جامعه، جوانمردی را از مکتب زورخانه آموخته و به عنوان یاور مظلومان و ستم‌دیدگان شناخته شده‌اند. این افراد که از مروّجان ورزش و فرهنگ پهلوانی به شمار می‌رفتند، به تاسی از قطب جوانمردان عالم، حضرت علی علیه‌السلام پایبند به اصول اخلاقی همچون مروّت، جوانمردی، بخشندگی، سخاوت، رشادت، شجاعت، دستگیری از مستمندان، حمایت از مظلومان و درماندگان و مبارزه با زورگویان و تجاوزکاران بوده‌اند. لذا زورخانه مکانی برای تعلیم و تقویت این آموزه‌ها و باورها و حضور و فعالیت این افراد بود که در آن گرد می‌آیند و این ویژگی‌ها را در خود پرورش می‌دهند و برای رسیدن به آرمان‌های متعالی، مفاهیم انسانی و الهی را به خود یادآوری می‌کنند. داشتن قدرت و استقامت بدنی به منظور مقابله با قدرتمندان زمانه و یاری رساندن به مظلوم از شروط ورود پهلوانان در جرگه ورزش‌های باستانی و زورخانه‌ای است و از آموزش‌های مهم در تربیت جسمانی اهل زورخانه شمرده می‌شود.

شایان توجه است، در طول تاریخ برخی از افراد و پیروان مکتب پهلوانی زورخانه راه خود را از این تعلیمات جدا کردند و از قدرت و توانایی جسمانی خویش در راه زورگویی و ستمگری و خیانت به همنوع خویش و خدمت به قدرتمندان زمانه بهره بردند. از جمله شعبان جعفری که یکی از سرپرستان ورزش باستانی در دوره حکومت پهلوی بود و به سبب نقشی که در تظاهرات خیابانی ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ شمسی داشت، وابسته به دربار و از بدنامان این عرصه در تاریخ زورخانه دوره پهلوی به شمار می‌رفت (مختاری و صابر، ۱۳۹۵: ۳۹). وی با همراهان خود در برابر قیام ملی ایرانیان در تهران

مفاهیم ملی و مذهبی سازنده مکتب تربیتی زورخانه ❖ ۹۲

شورشی راه انداخت و موجب پیروزی کودتاچیان به رهبری زاهدی و سرنگونی دولت مصدق و بازگشت محمدرضا پهلوی به قدرت شد.

با این حال آنچه دست‌نخورده باقی می‌ماند، مفاهیم والای اخلاقی و تربیتی در مکتب زورخانه است که همواره پیروانی برای خود دارد که راه خود را از زورگویان و لمپن‌ها جدا می‌کنند و همچنان پایبند به شعایر و نمادها و آرمان‌های متعالی و انسانی زورخانه هستند. ورزشکاران و شاگردان مکتب زورخانه با سخت‌کوشی عرفانی از خلال تلطیف احساسات درونی و بیرونی با خلوص نیت به مکاشفه و شهود دست می‌یابند و این صفات و دروس اخلاقی متعالی و انسانی همواره زنده و پا بر جا باقی مانده است.

جمع‌بندی

مدل انسان‌شناسی نمادین و تفسیری در ورزش باستانی و زورخانه‌ای نشان می‌دهد که مجموعه نمادهای ملی و دینی در مجموعه بنای زورخانه، حرکات موزون قهرمانی، ضرباهنگ موسیقی، زبان و اشعار حماسه‌های ایرانی و اشعار حماسی و مناقب امام علی علیه‌السلام و اهل بیت علیهم‌السلام، نوعی مکتب تربیتی - اخلاقی و عرفانی مبتنی بر هویت ملی و مذهبی ایرانیان است. اهمیت تربیت و پرورش جسمانی و سلامت معنوی، از آموزه‌هایی است که از دوره ایران باستان مورد توجه پهلوانان ایرانی بوده و با ورود اسلام به ایران نیز با توجه به توصیه‌های پیشوایان دین درباره تربیت جسمانی و روحانی این مسئله فراموش نشده است و همچنان در زورخانه‌ها به آن توجه می‌شود. قهرمانان ملی و مذهبی به الگوی ورزشکاران زورخانه تبدیل شدند و جوانمردی و نیک‌سیرتی آنها الگوی پیروان زورخانه گردید. ارزش‌ها و مفاهیم اخلاقی همچون مبارزه نور با ظلمت، خیر با شر، حق‌گویی و جوانمردی، فداکاری، ایثار، حمایت و دفاع از حق، دین‌دوستی، حسن خلق و پاک‌نظر بودن و میهن‌دوستی از مهم‌ترین مفاهیم مورد توجه در این مکان تربیتی هستند. آموزه‌های اخلاقی در قالب نمادهای این مکان ورزشی در تمام ارکان آن از جمله معماری، عملیات ورزشی و زبان حماسی و فضایل امام علی علیه‌السلام به چشم می‌خورد. وجود این آموزه‌ها و تأثیر آن بر روی

ورزشکاران موجب می‌شود تا زورخانه صرف نظر از یک مکان ورزشی، به آموزشگاهی برای ارائه تعلیمات والای اخلاقی و دینی و معرفی الگوها تبدیل شود. از مهم‌ترین آموزه‌های تربیتی زورخانه می‌توان به تواضع و فروتنی، سیرت و اخلاق نیک، آشنایی با سبک زندگی اخلاقی اهل بیت علیهم‌السلام و الگو قرار دادن آنها در زندگی و فتوت و جوانمردی اشاره کرد؛ بویژه با الگو قرار دادن پیشوای مذهبی خویش حضرت علی علیه‌السلام که دوستان خود را به آموزش آنها تشویق می‌کند. به این ترتیب زورخانه را می‌توان نمادی از هویت ملی و مذهبی ایرانیان دانست. چنانکه در کنار راد مردان ایرانی، الگوهای مذهبی نیز به قهرمانان ملی تبدیل می‌شوند و اهمیت می‌یابند. برخلاف برخی آسیب‌های تاریخی و سوءاستفاده از زورخانه و پهلوانان و دوستان آن، مدل انسان‌شناسی نمادین و تفسیری مجموعه زورخانه نشان می‌دهد، ورزشکاران این رشته در مسیر صیقل‌خوردگی درونی و بیرونی و سختکوشی عرفانی قرار می‌گیرند. این مجموعه نوعی مکتب تربیتی و اخلاقی و عرفانی مبتنی بر شعایر و هویت ملی و شیعی ایرانی در بُعد اخلاق نظری و عملی را ترسیم می‌کند و نمادی از مظاهر فرهنگ و هویت اصیل ایرانی و اسلامی است.

منابع

- قرآن کریم

- ابن حسام، محمد بن حسام‌الدین (۱۳۸۲). تازیان‌نامه پارسی: خلاصه خاوران‌نامه. تصحیح حمیدالله مرادی. تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۸۲.
- ابوالحسنی ترقی، مهدی (۱۳۹۰). زورخانه در ایران. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- اسلامی ندوشن، محمدعلی (۱۳۶۳). زندگی و مرگ پهلوانان در شاهنامه (تحلیلی از شخصیت هفت پهلوان شاهنامه همراه با مقدمه‌ای در شناخت فردوسی). چاپ چهارم، تهران: انتشارات یزدان.
- الهی، صدرالدین (۱۳۷۳). «نگاهی دیگر به سنتی کهن: زورخانه». مجله ایران‌شناسی. سال ششم، ش ۴، صص ۷۲۶-۷۴۵.

مفاهیم ملی و مذهبی سازنده مکتب تربیتی زورخانه ❖ ۹۵

- انصاف‌پور، غلامرضا (۱۳۵۳). تاریخ و فرهنگ زورخانه و گروه‌های اجتماعی زورخانه‌رو. تهران: وزارت فرهنگ و هنر.
- باستانی‌راد، حسن؛ حسینی، امیر (۱۳۸۶). تاریخ‌نامه ورزش ایران‌زمین (مجموعه مقاله‌ها، سخنرانی‌ها و گزارش‌های نخستین هم‌اندیشی بین‌المللی تاریخ ورزش ایران). تهران: انتشارات کمیته ملی المپیک جمهوری اسلامی ایران.
- برزگر، فرامرز (۱۳۵۰). تاریخ ورزش ایران. بی‌جا: انتشارات سازمان تربیت بدنی ایران.
- بهار، مهرداد (۱۳۹۰). «آیین مهر و ورزش باستانی ایران: مقایسه زورخانه‌ها و نمایشگاه‌های مهری». مجله حافظ. ش ۸۸، صص ۱۶-۱۲.
- بیژن، اسدالله (۱۳۵۰). سیر تمدن و تربیت در ایران باستان (دوره‌های اوستایی، مادی و هخامنشی). چاپ دوم، تهران: انتشارات ابن سینا.
- بیهقی، عبدالحسین (۱۳۶۵). پژوهش و بررسی فرهنگ عامه ایران. مشهد: اداره موزه‌های آستان قدس رضوی.
- پرتو بیضایی، حسین (۱۳۳۷). تاریخ ورزش باستانی ایران و زورخانه. تهران: چاپخانه حیدری.
- پلوتارک (۱۳۳۸). حیات مردان نامی. ترجمه رضا مشایخی. ج ۴، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- جاوید، سیروس (۱۳۵۰) زمینه ورزش‌شناسی. تهران: چاپخانه پیروز.
- جعفری، علی‌اکبر؛ قاسمی، نعیمه (۱۳۹۲). «ورزش باستانی زورخانه و جایگاه آن در ترویج تشیع». فصلنامه علمی پژوهشی شیعه‌شناسی. سال یازدهم، ش ۴۲، صص ۱۳۹-۱۶۸.
- حسینی، امیر (۱۳۸۷). ورزش زورخانه (بررسی نقش آن در پارامترهای اجتماعی و جهانی‌سازی آن). تهران: بامداد کتاب.
- خرمشاهی، بهاء‌الدین؛ انصاری، مسعود (بی‌تا). پیام پیامبر. تهران: نشر علمی و فرهنگی.
- دوستخواه، جلیل (۱۳۴۳). اوستا (نامه مینوی آیین زرتشت). از گزارش ابراهیم‌پورداود. تهران: انتشارات مروارید.

۹۶ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

- ریاضی، محمدرضا؛ حسینی، امیر؛ صیرفی، هایده؛ پوراسدی، فرزانه؛ مهدی‌زاده فرساد؛ پریسا، دهباشی، لیلا (۱۳۸۷). **فرهنگ نگاره‌های ورزشی ایران**. تهران: انتشارات کمیته ملی المپیک جمهوری اسلامی ایران.
- زرکلی، خیرالدین (۱۹۸۹). **الاعلام**. جلد ۲، بیروت: دارالعلم للملایین.
- زرین‌کوب، عبدالحسین (۱۳۷۴). **روزگاران ایران (گذشته باستانی ایران)**. تهران: انتشارات سخن.
- شریعتی، علی (۱۳۵۸). **امت و امامت**. تهران: انتشارات قلم.
- شهری، جعفر (۱۳۶۹). **تاریخ اجتماعی تهران در قرن سیزدهم**. ج ۱، تهران: موسسه خدمات فرهنگی رسا.
- شهری، جعفر (۱۳۷۰). **گوشه‌ای از تاریخ اجتماعی طهران قدیم**. ج ۱، تهران: انتشارات معین.
- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۶۹). **حماسه در رمز و راز ملی از قدیم‌ترین عهد تاریخی تا قرن چهاردهم هجری**. چاپ پنجم، تهران: موسسه مطبوعاتی امیرکبیر.
- طلوع کیان، فرهاد (۱۳۸۹). **آموزش ورزش زورخانه‌ای (تاریخچه، فرهنگ، آداب، مکان، ابزار، عملیات و فواید جسمانی ورزش پهلوانی)**. تهران: سفیر اردهال.
- عباسی، مهدی (۱۳۵۴). **تاریخ ورزش باستانی و کشتی پهلوانی ایران**. قم: مرکز بررسی‌های اسلامی.
- فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۸۸). **شاهنامه فردوسی**. تهران: پیام عدالت.
- فکوهی، ناصر (۱۳۹۳). **تاریخ اندیشه و نظریه‌های انسان‌شناسی**. تهران: نشر نی.
- قاسمی گل‌افشانی، کاظم (۱۳۹۵). «آموزه‌های دینی در ورزش زورخانه‌ای». **مجله رشد آموزش تربیت بدنی**، سال هفدهم، ش ۶۰، صص ۸-۱۳.
- کاشفی، مولانا حسین (۱۳۵۰). **فتوت‌نامه سلطانی**. به اهتمام محمدجعفر محجوب. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- کاظمینی، کاظم (۱۳۴۳). **نقش پهلوانی و نهضت عیاری در تاریخ اجتماعی و حیات سیاسی ملت ایران (تعریف زورخانه و تحلیل ورزش باستانی)**. تهران: چاپخانه بانک ملی.

مفاهیم ملی و مذهبی سازنده مکتب تربیتی زورخانه ❖ ۹۷

- کریمی، جواد (۱۳۷۳). **نگاهی به تاریخ تربیت بدنی جهان**. چاپ دوم، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- گزنفون (۱۳۴۳). **کوروش نامه**، ترجمه رضا مشایخی. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- مختاری، ابراهیم؛ صابر، هدی (۱۳۹۵). **میراث پهلوانی**. تهران: نشر چشمه.
- مختاری، محمد (۱۳۶۸). **حماسه در رمز و راز ملی**. تهران: نشر قطره.
- منتظرالقائم، اصغر؛ حافظ قرآن، زهرا (۱۳۹۶). **تیین معانی نمادین عناصر معماری اسلامی عصر صفوی (آثار میدان نقش جهان امام اصفهان)**. تهران: موسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.
- مولوی، جلال‌الدین محمد بلخی (۱۳۸۷). **مثنوی معنوی**. چاپ نهم، تهران: نشر پیمان.
- **مینوی خرد** (۱۳۵۴). ترجمه احمد تفضلی. تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- نیکوبخت، محمد (۱۳۸۰). **تربیت بدنی در آینه فرهنگ و ادبیات ایران**. تهران: مرکز انتشارات جهاد دانشگاهی شهید بهشتی به سفارش پژوهشکده تربیت بدنی و علوم ورزشی و وزارت علوم، تحقیقات و فناوری.
- واقدی، محمد بن عمرو (۱۳۶۲). **(مغازی) تاریخ جنگ‌های پیامبر(ص)**. ترجمه محمود مهدوی دامغانی. ج ۲، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- ورمازن، مارتین (۱۳۷۲). **آیین میترا**. ترجمه بزرگ نادرزاده. تهران: نشر چشمه.
- یاسینی، راضیه (۱۳۹۴). «کارکردهای تربیتی و فرهنگی آیین‌های زورخانه».
- فصلنامه علمی پژوهشی تربیت اسلامی**. سال دهم، ش ۲۱، ۱۳۱-۱۵۰.

مصاحبه

- هدایت، مهدی. **مدیر مؤسسه علوم قرآنی و ورزشی علی بن ابیطالب علیه‌السلام - اصفهان**. با همکاری نگین فروغی مسئول روابط عمومی مؤسسه. تاریخ مصاحبه: ۱۳۹۶/۸/۱۱.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی